

Baber Johansen'in *Contingency in Sacred Law* Adlı Kitabı ve Fıkıhın Mahiyetine Dair Görüşleri

*Taha Yasin Tan*¹

Öz

Bu çalışmada oryantalistlerin ilgilendikleri temel konulardan birisi olan fıkıhın mahiyeti konusunun merkeze alındığı Baber Johansen'in *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh* eseri değerlendirilecektir. Joseph Schacht'ın fıkıhın mahiyetine dair görüşlerine kuvvetli eleştirilerde bulunan Johansen'in *Contingency in a Sacred Law* adlı eseri 1999 yılına kadar çeşitli dillerde kaleme aldığı makalelerin derlemesinden müteşekkildir. Johansen'in aynı yılda yayınlanan *Contingency in a Sacred Law* adlı eserine yazdığı giriş yazısı, fıkıhın mahiyetine dair ortaya koyduğu en kapsamlı yazılarından birisi kabul edilmektedir. Bu açıdan kitabın yayınlaması üzerinden geçen yirmi iki yıla rağmen Johansen'in mevzubahis edilen kitabı ve giriş yazısı fıkıhın mahiyeti üzerine yürütülen tartışmalarda sahip olduğu önemi kaybetmemiştir. Bununla birlikte kitap hakkında Türkçe bir kitap değerlendirmesi bulunmamaktadır. Söz konusu kitap, yayınlamasını takip eden yıllarda kayda değer sayıda Batılı araştırmacı tarafından kaleme alınan kitap değerlendirmeleri de dikkate alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler

Baber Johansen • İslam hukukunun mahiyeti • Fıkıh • Kutsal Hukuk •

¹ Taha Yasin Tan, Marmara Üniversitesi, İslam Hukuku Doktora Öğrencisi, tahayasintan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7109-6682

Baber Johansen's *Contingency in Sacred Law* and His Opinions About Nature of Fiqh

Taha Yasin Tan

Abstract

In this study, Baber Johansen's *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh*, which focuses on the nature of *fiqh*, one of the main subjects of interest to orientalist, will be reviewed. Johansen's *Contingency in a Sacred Law*, which strongly criticizes Joseph Schacht's views on the nature of *fiqh*, consists of a compilation of articles he wrote in various languages until 1999. Johansen's introduction to *Contingency in a Sacred Law*, which was published in the same year, is considered one of the most comprehensive writings on the nature of *fiqh*. In this respect, despite the twenty-two years that have passed since the publication of the book, Johansen's book and introduction have not lost their importance in the discussions on the nature of Islamic jurisprudence. Despite its importance, there is no Turkish book review about the book. *Contingency in a Sacred Law* will be reviewed by considering the book reviews written by a significant number of Western researchers in the years following its publication.

Keywords

Baber Johansen • Nature of Islamic jurisprudence • Fiqh • Sacred Law •

كتاب بابر يوهانسن باسم (Contingency in Sacred Law) وأفكاره عن ماهية الفقه

طه ياسن طن

ملخص

سأراجع في هذا المقالة كتاب بابر يوهانسن (Contingency in Sacred Law) الذي يركز على ماهية الفقه هو أحد الموضوعات الرئيسية التي تهم المستشرقين. يتشكل كتاب يوهانسن (Contingency in Sacred Law) الذي ينتقد آراء جوزيف شاخت حول طبيعة الفقه بشدة، من مجموعة مقالات كتبها يوهانسن بلغات مختلفة حتى عام 1999. مقدمة يوهانسن (Contingency in Sacred Law) التي كتبها يوهانسن أول مرة لنشر الكتاب، من أكثر الكتابات شمولاً في طبيعة الفقه. لم يفقد كتاب يوهانسن ومقدمة الكتاب أهميتهما في المناقشات حول طبيعة الفقه وعلى الرغم من مرور اثنين وعشرين عامًا على نشر الكتاب. وعلى الرغم من أهميته، لا توجد مراجعة هذا الكتاب في لغة التركية. سأراجع كتاب (Contingency in Sacred Law) من خلال الأخذ بعين الاعتبار مراجعات الكتاب التي كتبها عدد كبير من الباحثين الغربيين في السنوات التي تلت نشرها.

الكلمات المفتاحية

بابر يوهانسن • ماهية الفقه •

Giriş

Baber Johansen'in² *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh* adlı eseri 1977-1994 yılları arasında kaleme aldığı altısı İngilizce, beşi Almanca ve dördü Fransızca olmak üzere on beş

² Berlin doğumlu Baber Johansen 1956-1962 tarihleri arasında Berlin Freie Universitat'de Sosyoloji, İslamiyat, Hukuk ve Ekonomi öğrenimi gördü. 1961-1962 tarihlerinde Kahire Üniversitesi'nde Edebiyat ve Tarih okudu. 1965 yılında yine Berlin'de

makaleyi ihtiva etmektedir. Bu derleme için kaleme aldığı "Introduction The Muslim Fiqh as a Sacred Law, Religion, Law and Ethics in a Normative System" başlıklı giriş yazısı Johansen'in fıkhın mahiyetine dair uzun süren araştırmalarının bir hülasesi olarak kabul edilebilir. Giriş yazısını takip eden dokuz bölüm ise sırasıyla şöyledir: "The city and norms", "Legal norms and social practices", "Legal rationality and ethical norms", "Property as an institution of social integration", "Political authority as foundation of social integration: a territorial concept of law", "Equality and Exchange under the penal law", "Proof and procedure as a key to the fiqh's structure", "How the norms change" ve "The quest for substantive justice". Kitapta yer alan makaleler yayın tarihlerine göre değil, Johansen'in kitabının giriş yazısında yer alan görüşlerini destekleyecek biçimde sıralanmıştır. Johansen giriş yazısının sonunda kitapta yer alan makaleleri hakkında kısa özetlere yer vermiş ve bu durumu orada açıkça ifade etmiştir (Bkz. Johansen, 1999, ss. 72-76). Johansen'in ilk defa okuyucuya sunduğu giriş yazısıyla birlikte *Contingency in a Sacred Law* kitabını standart derlemelerden ayıran bir diğer özellik ise kitabın sonuna detaylı ve tematik bir dizin eklenmiş olmasıdır. Bu dizin sayesinde okuyucu ilgilendiği konularla ilgili Johansen'in derlemesinde yer verdiği on beş makalesindeki görüşlerine rahatlıkla ulaşabilmektedir.

Contingency in a Sacred Law'ın yayımlanmasını takip eden yıllarda Almanca, Fransızca, İngilizce ve İspanyolca kitap değerlendirmeleri kaleme alınmıştır (Bkz. Brockopp, 2002; Chaumont, 2000; Gilliot, 2000; Goldberg, 2000; Hans-Georg, 1999; Imber, 2001; Madelung, 2000; Nagel, 2001; Paul, 2006; Serrano, 2000). Bu yazılardan bazıları Jonathan E. Brockopp, Colin Imber ve Wilfred Madelung gibi oryantalist çalışmalarda otorite sayılabilecek isimlere aittir. Johansen'in bu çalışması üzerine Türkçede ise yalnızca İrfan İnce tarafından 2004 yılında "Baber Johansen: Çalışmalarına Dair Tasvirî Bir Sunuş" ismiyle bir makale kaleme alınmıştır (Bkz. İnce, 2004).

Fıkhın mahiyeti, bilhassa günümüz oryantalistlerinin ilgilendikleri temel konulardan birisidir. Bunun temel saiklerinden bir tanesi, gelişme göstermesi tahmin edilemeyen bir toplum içerisinde bir hukuk sisteminin çok hızlı bir gelişme göstermiş olmasıdır. Batılıların esas aldığı Roma hukukuna kıyasla sadece meri hukuk alanında değil, hukuk düşüncesi, metodolojisi ve esaslarıyla fıkhın teşekkülü oryantalistlerin zihinlerinde pek çok soru işareti oluşmasına sebep olmuştur. Bu soru işaretlerinin muhtemel cevaplarını ortaya koymaya gayret eden pek çok araştırmacının adının zikredilmesi mümkün olmakla birlikte, bu araştırmacılar içerisinde Joseph Schacht ayrı bir

---

İslamiyat ve Sosyoloji doktoru oldu. Aynı üniversitenin İslamiyat Enstitüsü'nde 1971 yılına dek asistan olarak görev yaptı. 1972 tarihinde doçentlik çalışmasını tamamlayan Johansen 1995'de aynı Enstitü'de profesör oldu. 1995-2005 yılları arasında Paris Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'de "İslam'da Normatif Yapılar ve Tarih" araştırmaları direktörlüğünü yürüttü. Johansen, konuk profesör olarak Amsterdam, Beyrut, Berkeley, Cambridge, New York, Oxford, Philadelphia, Princeton, Habat ve Tunus gibi değişik ülke üniversitelerinde dersler vermiştir. 2006 yılında Harvard Hukuk Fakültesi'ne bağlı profesör olarak atandı ve 2006-2010 yılları arasında İslami Hukuk Araştırmaları Programı'nın direktörlüğünü yürüttü. 2007'de Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü'ne (Department of Near Eastern Languages and Civilizations, NELC) üye oldu ve Temmuz 2010'dan Haziran 2013'e kadar, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi'nin (Center for Middle Eastern Studies, CMES) direktörlüğünü yaptı. Kendisi aynı zamanda Harvard'ın Weatherhead Uluslararası İlişkiler Merkezi'nde fakülte üyesi ve İcra Kurulu üyesidir. Johansen, ilerleyen yaşına rağmen Harvard Üniversitesi'ndeki görevlerini sürdürmektedir. Araştırmaları ve eğitim sahaları, klasik ve modern Müslüman dünyasında din ve hukuk arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Johansen'in 2010 yılında Abu Dabi'de Arapçaya çevrilen *Muhammed Husain Haikal Avrupa und der Orient im Weltbild eines ägyptischen Liberalen* (1967) adlı kitabı, İslam'ın yirminci yüzyıl liberal yorumlarını konu edinmektedir. *Islam und Staat* (1982) adlı eserinde ise Johansen modern dönemde yaşayan Müslümanların, devlet modelleri üzerine tartışmalarını incelemektedir. *Islamic Law on Land Tax and Rent* (1988), hukuk doktrinindeki klasik ve klasik sonrası uzun vadeli değişiklikleri ele alır. Johansen'in *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh* (1999) adlı eseri ise İslam'da hukuk, sosyal uygulama ve etik üzerine odaklanmaktadır. Johansen, Princeton'daki School of Historical Studies, Institute for Advanced Study üyeliğine iki kez seçildi ve Watson Institute (Providence), Harvard Üniversitesi ve Ca 'Foscari'de (Venedik) misafir profesör olarak görev yaptı. *Islamic Law and Society*'nin üç yönetici editöründen biridir ve Oxford Encyclopedia of Legal History'de (2009) İslam Hukuku için alan editörü ve *Encyclopedia of Law and Society*'de (Sage, 2009) danışman olarak görev yapmıştır. (Bkz. "Johansen, Baber", t.y.)

yere sahiptir. Zira kendisinden önce çeşitli yönleriyle ele alınan mesele hakkında bütüncül bir teori ortaya koymakla kalmamış, meseleye dair kalem oynatan her kişinin görüşlerini kabul etmesi veya onlarla hesaplaşması gereken bir otorite halini almıştır. Baber Johansen, Schacht ile hesaplaşanlar arasında bulunmakta ve onun görüşlerini eleştirerek kendi görüşlerini ortaya koymaktadır (Bkz. Brockopp, 2002, ss. 108-09). Halen sağ olan Johansen'in görüşlerine son halini verdiğini söylemek mümkün olmamakla birlikte 1999'a kadar kaleme aldığı makalelerin derlenmesi ile oluşan ve o yılda yayınlanan *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh* adlı eserine yazdığı giriş yazısı, fikhın mahiyetine dair ortaya koyduğu en kapsamlı yazılarından birisi kabul edilmektedir. Bu açıdan, yayınlanmasının üzerinden geçen yirmi iki yıla rağmen Johansen'in bu kitabı ve özellikle giriş yazısı fikhın mahiyeti üzerine yürütülen tartışmalarda önemli bir role sahiptir.

Johansen'in fikhın mahiyetine dair görüşlerinin satır aralarında takip edilebileceği bir diğer eseri ise bilhassa Osmanlı Devleti döneminde arazi hukukunda gerçekleşen dönüşümü incelediği *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods* (1988) adlı eseridir. *Contingency in a Sacred Law* kitabının dokuzuncu bölümü büyük ölçüde mezkur kitabının özetini ihtiva etmektedir.

Johansen, kitabının isminden anlaşılacağı üzere fikhı bir "kutsal hukuk" olarak tasavvur etmektedir. Yazısında da bahsettiği üzere Schacht gibi kendisi de bu konuda Max Weber'den etkilenmiştir. Bununla birlikte Johansen, Weber tarafından ortaya konan *sacred law* terimini eleştirerek terime yeni anlamlar katmayı hedeflemiştir. Eleştirileri içerisinde başat olan fikri ise Weber tarafından rasyonel olarak nitelendirilmeyen fıkıhta *contingency* yani olumsuzluğun var olduğudur.³ Olumsuzluk, tümevarım ile doğrudan alakalıdır. Tümevarım olguların nasıl birbirlerine bağlandıklarının bilgisini verir ancak her zaman ve her yerde aynı şekilde bağlanmaları gerektiğinin bilgisini hiçbir zaman vermez yani zannidir. Tümevarım ile ulaştığımız sonuçlar genellenebilir olmakla birlikte mevzubahis edilen olguların her biri olumsuzluğunu korur. Tümevarım ile ulaşılan sonuçların genellenebilir olması ise genellenen olgular hakkında rasyonel düşünce imkanının varlığını kanıtlamaktadır.

Olumsuzluk ve tümevarım hakkındaki kısa açıklamamız, Johansen'in neden fikhın mahiyetine dair görüşünü şekillendirmeye fikh ve kelam ilimleri arasındaki farkları zikrederek başladığını izah etmemize yardımcı olmaktadır. Johansen, "Introduction: The Muslim Fiqh as a Sacred Law, Religion, Law and Ethics in a Normative System" adlı yazısının başında fikhın tanımını yapmaktadır. Johansen'e göre fikh, bir kurallar ve metotlar sistemidir. Öyle ki fikhın üreticileri, bu kurallar ve metotlar sistemini vahyin normatif bir yorumu ve aynı zamanda ef'âl-i ibâd üzerinde vahyin ilke ve emirlerinin işletilmesi olarak görmektedirler.⁴ Fıkıh, insan fiillerini tasnif eder ve hükme bağlar. Yani fıkıh Müslümanların ahlaki ve hukuki kılavuzluğunu yapar ve aynı zamanda İslam yönetimi altında yaşayan gayrimüslimlerin de hak ve ödevlerini belirler (Johansen, 1999, s. 1). Johansen, fikhın tanımını

³ İnce, *Contingency* kavramını *mümkün* ile karşılamaktadır. (Bkz. İnce, 2004, s. 235) İnce'nin aksine *Contingent* kavramını *olumsal* olarak çevirmemin sebebi, *mümkün* kavramının terim olarak yüklü olduğu mananın "mahiyeti açısından hem varlığa hem de yokluğa eşit durumda bulunan şey" demek olması sebebiyledir. *Contingent* kavramı ise bu nötr olma halinin ötesinde böyle bir mahiyete sahip olan şeyin var olduğunu ancak olmaması olabileceğinin de imkân dahilinde olduğunu belirtir. *Olumsal* terimi ise olabirliğin ötesinde şeyin olumlanmış olduğunu bize işaret eder. Böylece *contingent* için olumsal kavramını kullanmak daha yerinde olacaktır. Bununla birlikte bu terimin İslam felsefesindeki *vâcibun li gayrihi* terimi ile daha kolay açıklanabileceğini düşünüyorum.

⁴ Johansen, giriş yazısında yer verdiği fikh tanımını kitabının "Equality and Exchange under the penal law" adlı başlığı altında ceza hukukundaki nasların merkeziliğiyle birlikte mahkemelerde fetva ve sicillerin yoğun kullanımı üzerinden örneklendirir ve böylece tanımlı kuvvetlendirmeyi hedefler (Ayrıca bkz. Brockopp, 2002, s. 109; Bkz. Johansen, 1999, s. 463)

yaptıktan sonra fıkıhın sahip olduğu olumsal mahiyeti pekiştirmek adına fıkıh ve kelam ilimlerini mukayese etmeye girişir. Buna ise fıkıh ve kelam ilimlerinin üretmeyi hedefledikleri bilgilerin teorik zemininin farklı olduğunu vurgulayarak başlar.

Johansen, fıkıhın, ef'âl-i ibâd ile ilgili normatif bir sistem olması açısından kazânın dini ve ahlaki ilkeler ile kazâ usulüne göre meşru olan muhakeme standartları ihtiyacını karşılayan bir ilim olarak görüldüğünü belirtir. Bu kanaat, sekizinci yüzyıl ve sonrasındaki manzaraya bakılarak giderek kuvvetlenmiştir. Halbuki fakihlerin görevi, yalnızca mahkemelerde kullanılacak hukuki kuralları üretmekle sınırlı değildir. Fukaha, Müslümanların şahsi dindarlıklarına da hitap edecek şekilde ahlaki ve hukuki sorumluluklar ve kaideleri tartışmışlar; vahiyden istinbat ettikleri ilkelerin hukuki ve ahlaki sonuçlarını ele almış ve fıkıh aracılığıyla üretilen ilkeler ve kuralların halk tarafından uygulanmasına gayret etmişlerdir (Johansen, 1999, s. 3). Kelam ise hasımlarına karşı dinin hakikatini savunmak adına akli deliller sunan bir ilimdir. Söz konusu hasımlar, gayrimüslimler olabildiği gibi Müslümanlar içerisindeki bazı kişi ve gruplar da olabilir. Bu nedenle İslam'ın mümini olan bir kişinin temel kaynak ve delil olarak kabul ettiği Kuran ve Sünnet, en azından gayrimüslimler için bir kaynaklık değeri teşkil etmemektedir. Bu durumda mütekellimler, akli delilleri bunlara öncelemek zorundadırlar. Johansen, kelam ilminin mesaili üzerinden akli delillerin üretimini örneklemek adına isbât-ı vâcib, alemin hudusu, ef'âl-i ibâd, kulun kudret ve iradesi, hüsün-kubuh ve mürtekb-i kebire gibi problemlere yazısında yer verir. Bu problemler arasında ef'âl-i ibâd gibi hem fıkıh hem de kelamın ortak olan meseleleri de vardır (Johansen, 1999, ss. 3-23).

Johansen'in kelami akıl yürütmelere verdiği örneklerle varmak istediği nokta kelamın varlıkların hem zahirine hem de batınına yönelik yani ilahi bir bakış açısıyla bilgi üretmesine karşılık fıkıhın böyle bir iddiasının olmadığıdır. Fıkıh, zahiri esas alır; insanların fiillerinin arkasında yatan sebepleri ve insanların gerçek kasıtlarını ise ancak Allah bilebilir. Fıkıh ve kelam ilimlerindeki bu gibi akıl yürütme farklılıklarının temel sebebi ise Johansen'e göre bu ilimlerin üstlenmiş oldukları işlevlerle alakalıdır. Fıkıh, kelam gibi bir itikadi savunudan ziyade evrensel bir adalet sistemi için normatif bir referans çerçevesi olma işlevini yerine getirir (Johansen, 1999, ss. 23-24).

Bu noktada Johansen'e yöneltilen eleştirilerden birisi fıkıh ve kelamın mahiyetine dair yaptığı açıklamalarında L. Strauss, J. Schacht, R. M. Frank, Y. Ben Achour, G. F. Hourani, G. Makdisi, F. Rahman, J. van Ess, D. Gimaret, W. M. Watt ve W. Madelung gibi isimler tarafından bu konulara dair kaleme alınmış olan çalışmalarını sistematik olarak görmezden geliyor oluşudur (Bkz. Chaumont, 2000). Fıkıh hususunda giriş yazısının ilerleyen bölümlerinde Hurgronje, Bousquet, Weber ve Schacht'ın görüşlerine yer veren Johansen'in kelam alanındaki Batılı birikime pek atıfta bulunmadığı aşikardır. Madelung da kaleme aldığı nispeten uzun kitap değerlendirmesinde bu durumun altını çizmektedir.⁵

Johansen'e göre fukaha, fıkıhın zahire göre hükmettiğini bilerek bir ayrıma gider. Bunlardan ilki kişinin kazâya konu olan fiilleri ve beyanları (Johansen'in tabiriyle *forum externum*) ile ilgili hukuki kaidelerdir. İkincisi ise kişinin kendi vicdanı (*forum internum*) ile ilgili ahlaki kaidelerdir. Kelam ilmi, böyle bir ayırım gözetmeksizin ef'âl-i ibâdın rasyonel inşasına çabalar (Johansen, 1999, ss. 33-34). Johansen, fıkıhta meselelerin hangi çerçevede ele alındığını örneklemek için kelime-i şhadete işaret eder. Kelime-i şhadet bizatihi forum internuma ait bir şey

⁵ Madelung'un Johansen'in fıkıh-kelam ayırımına getirdiği eleştirileri için bkz. (Madelung, 2000, ss. 105-106)

olmakla birlikte onun ikrarı ile forum externumla ilgili bir beyan halini almakta ve kelime-i şهادeti ikrar eden kişiye Müslüman olarak davranılmaktadır.

Fıkıhta yer alan bu ayırım, insanın ilm-i yakin sahibi olamayacağını da göstermektedir. Bu nedenle fakihler, verdikleri hükmün zann-ı galib üzerine inşa edildiğini belirtirler. Nihayetinde failin gerçek niyetini ancak Allah bilebilir. İlm-i yakinin yokluğu beraberinde hata imkanını da getirir.⁶ Söz konusu epistemik şüphecilik, fikhın merkezinde yer alır. Kâdının veya fakihin verdiği hüküm ancak zannidir ve hakikati temsil etmez. Zahir ile batın arasındaki kaçınılmaz uyuşmazlık bireyin ahlaki ödevinin kaynağını teşkil eder. Kesin ilim naslardadır ancak metne yönelik her türlü yorum zanni bir bilgi ifade eder. Bu epistemolojik şüphecilik esasen vahyin beşeri akıl yürütme karşısındaki yüceliğini vurgular. Söz konusu epistemik şüpheciliğin bir sonucu olarak “ihtilaf” doğar.

Johansen’e göre ihtilaf, Schacht gibi ihtilafı önemsiz görenlerin aksine fikhın merkezinde yer alır. Çünkü fakihin istidlalinin zanni oluşu yani olumsal bir mahiyete sahip oluşu en azından üç işlevi yerine getirir. Birincisi, normatif çoğulculuğa ve dolayısıyla muhtelif doktrin ve normatif sistemlerin bir arada yaşamasına meşruiyet kazandırır. İkinci olarak farklı doktrin ve normatif sistemlere mensup ulemanın barış içinde bir arada yaşamasını mümkün kılar. Son olarak ise yargıyı ahlaki ve felsefi eleştirilere karşı korur (Johansen, 1999, ss. 36-38; Bkz. Brockopp, 2002, s. 109; Goldberg, 2000, s. 101).

Giriş yazısının ikinci kısmında Johansen, fikhın mahiyetine dair Batılı araştırmalarda etkili olan bazı araştırmacıların görüşlerine değinir. Hatta onların görüşleri üzerinden fikhın mahiyetine dair kendi görüşlerini de detaylandırır. Johansen, bu Batılı araştırmacılar arasından bilhassa Snouck Hurgronje, Max Weber ve Joseph Schacht’ın görüşleri üzerinde durur (Bkz. Goldberg, 2000, s. 101). Hurgronje’nin görüşlerini katı biçimde eleştirerek reddeden Johansen, Schacht ve Weber’in görüşlerini ise ciddi eleştirileriyle tadil ederek benimsiyor gözükmektedir.

Johansen’e göre Batıda özellikle sömürgecilik ile başlayan fikhı tanıma denemelerinin önde gelen isimlerinden birisi Hurgronje’dir. Fikhın mahiyetine dair Hurgronje’nin temel bazı iddiaları kendisinden sonra yapılan çalışmaları da derinden etkilemiştir. Bu iddialar şöyle sıralanabilir. (i) Fıkıh bir hukuk sistemi değildir; (ii) fıkıh ibadet, münakehat-mufarakat ve hayri vakıflar dışındaki alanlarda pratik uygulamaya sahip değildir ve gerçeklerden uzak ideal bir çerçeve sunar; (iii) fikhî mezhepler arasındaki ihtilaflar esaslara müteallik değildir. Hurgronje’ye göre fıkıh bir deontoloji, ödevler sistemi olup hukuki açıdan tahlil edilemezdir. Dini, ahlaki ve siyaseti ideal bir topluluk hayalini anlamlandırmak için sistematik olmayan şekilde birbirine katıp karıştıran ve rasyonel bir metodu olmayan fıkıh, Tanrının bilinemez/keyfi iradesine bağlıdır. Bu nedenle Hurgronje’ye göre fikha dair her türlü rasyonel analiz çabası sonuçsuz kalacaktır (Johansen, 1999, ss. 42-44).

Ignaz Goldziher, Hurgronje’nin fikhı alanındaki Batılı araştırmalarda merkezi hale gelmiş olan görüşlerine bazı eklemelerde bulunmuştur. Hurgronje’nin aksine Goldziher, fikhı “hukuki teoloji”, “dini hukuk” ve “hukuk sistemi” olarak adlandırmıştır ama alana dair yeni yaklaşım usulleri geliştirmemiştir. Sosyoloji alanındaki gelişmeler ise fikhı üzerinde yapılan Batılı araştırmaları derinden etkileyecek yeni usullerin kapısını aralamıştır. Tüm bir Hıristiyanlık tarihini Batı’da kapitalizmin gelişimini göstermek için kullanan Max Weber için Hurgronje’nin yaklaşımı, hem fikhı Batı’daki hukuk sistemiyle mukayese etmeye hem de fikhı Batı’da gelişen

⁶ Bu noktada içtihadın mahiyeti, içtihadın doğruluğu ve yanlışlığı ile ilgili olarak musavvibinin görüşüne değinen Johansen muhattinin görüşlerine de değinebilirdi. Ancak Johansen’in kompozisyonunda buna yer yokmuş gibi görünüyor.

hukuk sisteminin “ilkel” bir hali olarak sosyal ve kültürel tarihin içinde konumlandırmasına izin vermiyordu. Bu ise Weber'in tezini kanıtlamak için Doğu dinlerinin “irrasyonel” yapısını kullanmasını imkansız hale getiriyordu. Bu pragmatik amaçla Weber, her ne kadar Hurgronje'den etkilenmiş olsa da fikhî deontoloji olarak niteleme hususunda ondan ayrılır (Johansen, 1999, s. 46).

Weber, fikhî tüm hukuki kuralların “din adamları” tarafından kontrol ve tatbik edildiği kutsal hukuk (sacred law) sınıfında değerlendirir. Yahudi, Hindu ve Avrupa orta çağı kanonik hukukunu da Weber birer kutsal hukuk olarak inceler. Weber'in yaklaşımında kutsal hukuk fikri, modern Avrupa'da hukukun rasyonelleşmesinin tarihini açıklarken farklı medeniyetlerdeki davranış kurallarını mukayese imkanı vermesine ek olarak kutsal hukukun geçerli olduğu medeniyetlerin neden modernleşmediğini açıklama konusunda da önemli bir işleve sahiptir. Weber'e göre kutsal hukuk, ekonomi ve hukuk sisteminin rasyonelleşmesinin yani kapitalizmin doğmasının en büyük engellerinden biridir. Bu durumda Weber için modern öncesi ve modern arasındaki çizgiyi çekmek mümkün hale gelir (Johansen, 1999, ss. 47-48).

Weber, kutsal hukuku kaynakları, muhtevası ve sosyal praxis ile ilişkisi açısından inceler. Bunun yanında Weber, kutsal hukuk içerisinde hukukun rasyonelleşmesi için gerekli gördüğü rasyonalite formlarını da araştırır. Kutsal hukukun temel kaynağı bir biçimde gerçekleşen vahiy/ilhamdır. Bunlar muttasıl bir ravi zinciri aracılığıyla aktarılır. Weber, Kuran ve Sünnetin yorumunu tayin eden icmaı ise bir kutsal hukuk olarak gördüğü fıkhın en güçlü kaynağı kabul eder. Kuran ve Sünnet icmanın tarihi kaynaklarıdır. Weber'in İslam'ın kaynaklarına dair görüşleri üzerinde Hurgronje'nin etkisi bariz olarak görülmektedir (Hurgronje'nin İslam hukuku hakkındaki görüşlerinin ayrıntısı için bkz. Hacak, 2004, ss. 55-61). Fıkhın uygulanma sahası konusunda da Hurgronje'yi takip eden Weber, fıkhın pratik problemlere çözüm üretmekle ilgilenmediğini belirtir. Fukaha, ansiklopedik meselecilik, entelektüel detaylar ve hukuk dışı ilkeler üzerinden sistemleştirme faaliyeti ile uğraşmıştır. Kutsal hukuk kadı adaleti (kadi justice) ile işletilir (Johansen, 1999, ss. 50-51).

Weber'e göre kutsal hukuk, günlük hayattaki değişimlere ayak uyduramaz. Çünkü yeni kanunlar üretmek için sistematik bir mekanizmaya sahip değildir. Hukukun kaynağının Kuran, Sünnet ve fukahanın bunlar hakkındaki yorumları olması hukukun pratik fonksiyonlarının rasyonelleştirilmesinin de önüne geçer. Tüm bu sebeplerden ötürü Weber'e göre fıkıh hem formel hem de maddi açılarından irrasyoneldir. Kutsal hukukun kaynakları rasyonel olarak kontrol edilebilir olmaması hasebiyle bu kaynaklardan hukuk üretimi de irrasyonel olacaktır. Ayrıca üretilen hukuk ve çözülen meseleler, sadece hukuki değil ahlaki, siyasi, zaruri veya pragmatik gerekler ışığında yani irrasyonel bir biçimde çözüme bağlanmaktadır (Johansen, 1999, s. 51).

Weber'e göre kutsal hukuklar formel ve maddi olarak irrasyonel olmakla birlikte bir tür formel rasyonalite geliştirebilirler. Ancak bu rasyonalite şekilcilikten ibarettir. Modern Avrupa hukukunun sahip olduğu formel rasyonellik ise soyut ilkelere sahip tutarlılık ve mantıksal rasyonalitenin parçası olması bakımından bir öncekinden farklılaşır. Bu noktada modern Avrupa hukukunda hukuk dışındaki tüm maddi unsurlar görmezden gelinir.

Johansen'e göre Weber'in ortaya koymuş olduğu kutsal hukuk fikri, Müslüman hukukundaki vahiy, ahlak ve hukuk arasındaki ilişkiyi açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Çünkü Weber'in bu konudaki hükümleri önyargılı ve bir amaca yöneliktir. Schacht, Weber'in ortaya koyduğu modeller ve kategorilerin İslam hukuku incelenirken etkin bir biçimde kullanılmasının mümkün olduğunu söyler ve hukuka dair rasyonellik ayrımını basitleştirerek kullanır (Johansen, 1999, s. 52).

Schacht'a göre fıkıh, kaynağının vahiy olmasına ve yemin, kasame ve liân gibi bazı ispat vasıtalarına atıfla formel olarak irrasyoneldir. Ancak bu sınırlıdır. Zira fikhın oluşumunda esas rol geleneğe/ıcmaya aittir (Johansen, 1999, s. 52). Maddi açıdan ise istisnai durumlara ait olan ahlaki, dini ve siyasi mülahazalar irrasyonel bir yapıya sahiptir. Ancak bunlar dışarıda bırakıldığında fıkıh rasyonel bir yapıya sahiptir (Johansen, 1999, ss. 55-56).

Schacht, fikhın hukukun çeşitli alanlarında herhangi bir ayırım yapmadığı, fikhın yalnızca Müslümanlara uygulanıp gayrimüslimlere tatbik edilmediği ve fıkıh sahasında mezhepler arası ihtilafın pek de önemli olmadığı hususlarında Weber'e katılır. Weber'in kadı adaleti fikrini de benimseyen Schacht, fikhın oluşumunda temel iki unsurun kadılar ve gelenek olduğunu savunur. Kadıların ana unsur olarak kabulü, Schacht'ın zihninde siyasi otoritenin de hukuk sisteminin başat unsurlarından biri olduğuna delildir. İctihad kapısının kapanma tarihi hususunda ihtilaf etmekle birlikte Weber ve Schacht fikhın sosyal hayattan kopuk olduğunda ittifak ederler. Schacht, içtihad kapısının dokuzuncu yüzyılda kapanmakla birlikte ferdi yorumlar ile yeni tarzda kurallar ve istidlal biçimlerinin geliştirildiğini ama yine de bunların uygulamaya geçmediğini belirtir (Johansen, 1999, ss. 52-53). Johansen, hem Weber'in hem de Schacht'ın bu husustaki iddialarını kuvvetli bir biçimde eleştirmektedir. Bilhassa İbn Nüceym'in fetvaları üzerinden arazi hukukundaki değişimi incelediği kitabında içtihad kapısının kapanmadığını, fıkıhtaki değişimin ve yeni gelişmelerin varlığını ve söz konusu değişimin de pratiğe yansımalarını göstermektedir (Bkz. Bedir, 2004, s. 26; Johansen, 1988, ss. 1-4 vd., Ayrıca bkz. 1999, s. "VIII. How the norms change", 446-464; Mayer, 1991, s. 665).

Schacht'ın fikhın temelde rasyonel olduğu fikrine sahip olduğunu belirtmiştik. Ona göre kazuistik hukuk geleneği, mantıksal açıdan gelişmiş soyut kuralların ortaya konmasına engel olmuştur. Ancak ahlaki ve dini kategorilerin hukuki meselelere uygulanması fikha maddi bir rasyonellik kazandırmış ve bu da onun insicamlı bir hukuk sistemi meydana getirmesine imkan vermiştir. Schacht'a göre ahlaki ve dini kategoriler, dini değer yüklü olmayan hukuk malzemesine sekizinci yüzyılda tatbik edilmiştir. Hukuki malzeme, Schacht'a göre büyük oranda İslam öncesi hukuk düşüncesi ve uygulamalar, Yahudi, Roma ve Hristiyan Hukuku ve ilk dört halife ve Emeviler dönemi idari ve yargı uygulamaları ile Emevi ve Abbasi imparatorluklarındaki bölgesel örf tarafından teşekkül ettirilmiştir. Bu hukuk sistemine eklenen dini ve ahlaki malzeme ise söz konusu hukuk sisteminin islamileştirilmesidir.⁷ Bu noktada fukahanın islamileştirme ve sistematize etme konusundaki başarısı Schacht tarafından övgüye değer bulunur. Zira fukahanın bu başarısı, dini ve ahlaki emirlerin fıkıh içerisinde birbirleriyle ve hukuki normlarla olan ilişkilerinin de tanımlanabilir olmasını sağlamıştır (Johansen, 1999, ss. 55-57).

Schacht ile muasır Arap müelliflerinden Abdurrezâk Senhurî ve Şefik Şehhâte'nin çalışmalarına da değinen Johansen, söz konusu araştırmacıların eserlerinde Batıda kazanmış olduğu anlamıyla "hukuk"u fıkıh içerisinde aramak ve yerine göre fikhı Batılı hukuk kalıbına sokmaya çalışmaları nedeniyle eleştirir. Bu açıdan her iki araştırmacı Weber ve Schacht'ın fıkıh okumasından farklılaşırlar. Senhurî ve Şehhâte'nin bulgularına yer yer katılmakla birlikte Johansen, fikhı incelerken takip ettikleri usulün indirgemeci bir yaklaşım olduğu ve bu yaklaşımın Arap üniversitelerinde yaygınlaşmasına sebep olduğunu belirtir (Johansen, 1999, ss. 58-61).⁸

⁷ Johansen, Schacht'ın islamileştirme bağlamında hadislerin uydurulduğu görüşüne de katılmamaktadır. Bkz. (İnce, 2004, s. 233)

⁸ Johansen, Şehhâte'nin "fukahanın ahlaki ve hukuki normlar arasında ayırım yaptığı ve bunun da mahkeme konusu kabul edilen ve edilmeyen meseleler yapılan ayırım üzerinden görülebileceği" görüşüne katılır. Bununla birlikte Johansen, bu ayırımın da indirgemeci olduğunu ve söz konusu ayırımların diğer işlevlerinin neler olduğunun göz ardı edildiğini belirtir. (Bkz. Johansen, 1999, s. 61) Johansen Şehhâte'nin İslam Hukukunun, yalnızca teokratik bir devlet içerisinde işlev görmesi sebebiyle Müslüman

Hurgronje, Weber ve Schacht tarafından savunulan fıkhın hukukun alanlarına dair herhangi bir ayrıma sahip olmadığı görüşünü Johansen eleştirir. Bunu ise Hanefilerin ceza hukukunda ikrah altındaki kişinin tasarrufları hakkındaki görüşlerine dayanarak yapar. Öncelikle ispat hukuku ve yargılama usulüne bakıldığında bilhassa had cezalarında takip edilen usul ile medeni hukuka dair usul birbirinden ayrı tutulmuştur (Yargılama usulündeki farklar için ayrıca bkz. Johansen, 1999, s. "VII.2. Le jugement comme preuve: preuve juridique et verite' religieuse dans le droit islamique hanefite", 434-446, Ceza hukukundaki değişim için ayrıca bkz. 1999, s. "VI. Equality and exchange under the penal law", 349-420). Aynıısı ibadât alanı için de geçerlidir. İkinci olarak nikah, talak ve azad gibi feshi kabul etmeyen akitlerde ikrah altında olan kişinin beyanı geçerli kabul edilmektedir. Geri kalan tasarrufları ise kabul edilmemektedir (Johansen, 1999, ss. 62-64). Johansen bu örnekleri vererek Schacht'ın fûru fıkhıa dair bilgisinin oldukça yüzeysel olduğunu gösterir.

Johansen'in Schacht'ı eleştirdiği bir diğer husus ise fikhî mezhepler arasındaki ihtilafı önemsemeyerek görmezden gelmiş olmasıdır. Schacht, gerçek fikir ayrılığı ve muhalefet geleneğinin, modern politik ve dini kültürün Batıya münhasır bir form olduğu doğrultusundaki Batılı geleneğin o derece içindedir ki bunun Batı dışı bir kutsal hukuk veya deontolojide mevcudiyetini tasavvur edemez (Bkz. Bedir, 2004, s. 26). Schacht'a göre mezhepler arasındaki farklılık zaman ve mekana bağlı şartların değişiminden kaynaklı olan gelenek ve adetlerin çeşitliliğinden neşet eder. Bu farklılık ise esasa müteallik değildir. Schacht'ın aksine Goldziher ve Coulson söz konusu ihtilafların önemine vurgu yapmaktadır. Johansen de Goldziher ve Coulson'u takip ederek ihtilafın fıkhın şekillendirilmesindeki önemini belli başlı meseleleri örnek vererek göstermeye çalışır (Johansen, 1999, ss. 62-64; Bkz. Brockopp, 2002, s. 109).

Johansen'in eserinde üzerinde durduğu bir diğer mesele fıkıhtaki zahir-batın ayrımı ve dolayısıyla hukuki ve ahlaki kaideler meselesidir. Johansen'e göre Schacht bu ayrıma da üstünkörü değinmiş ve dini-ahlaki kaidelerin İslam hukukuna bir islamileştirme ameliyesi sonucu eklemelendiğini savunmuştur. Halbuki fıkıh içerisinde ef'âl-i ibâdın değerlendirildiği birden fazla değer sınıflaması vardır. Bunlardan ilki helal ve haram sınıflamasıdır. Sonrasında ahlaki değerlendirmelerin de katıldığı helal, müstehap, mübah, mekruh ve haram sınıfı bulunmaktadır. Sonuncusu ise hukuki bir değer grubu olan sahih ve batıl tasnifidir. Bu üç değer grubu birbirine tam olarak hamledilemez ve fukaha bunları kullanarak fıkıh içerisindeki hukuki ve ahlaki kaideleri birbirlerinden ayırır. Hukuki değerlendirmenin mevzuu olan zahir ile dini değerlendirmenin mevzuu olan batın arasındaki zıtlığın önemi bu farklılığın boyutlarını daha da genişletir (Johansen, 1999, ss. 70-71).

Johansen'e göre klasik fıkıh bir teoloji değildir. Fıkıh, ahlaki ve dini normlar ile hukuki normlar arasında sistematik bir ayrıma sahip olmakla birlikte dini ve ahlaki normlar üzerinde kuvvetli bir ısrara sahip kutsal bir hukuktur. Fıkhın kanunlaştırılması ve yürürlüğe konacak bir hukuka dönüşmesi, fikhî ahlaki ve ibadete dair boyutlarından yoksun bırakır. Bu durumda fıkıh, bireylerin ahlaki sorumluluğu ve dini vicdanına ilişkin normların bulunmadığı bir devlet yasasına dönüşmüş olur. Johansen'e göre fukaha, hukuki normların sosyal ve siyasi pratiklere adaptasyonu için bilinçli bir biçimde insanın dini ve ahlaki idealler ile hukuki normlara tam tabiiyetinin imkansız oluşu gerçeğini kullanmaktadır. Bu nedenle meşru insan fiilleri ile dini veya ahlaki ideal arasındaki mesafe fukaha tarafından hukuki istidlalin bir parçası kabul edilir (Johansen, 1999, ss. 70-72).

---

nitelemesini alan, özünde 'Roma hukuku kadar pozitif bir hukuk sistemi' iddiasını kabul edilebilir bulmaz. (Bkz. Johansen, 1999, s. 60)

Johansen, geniş kapsamlı bir Weber ve Schacht eleştirisi yapmakla beraber kendi görüşlerini onların görüşleri üzerine inşa etmektedir. Belli bir bağlam içerisinde ve belli terimlerle konuşmasından ötürü Johansen'in fikirlerinde bazı zaaf lar oluşmaktadır. Bunlardan bir tanesi rasyonel ve yargıya yönelik kaideler ile dini ve ahlaki kaideler arasında keskin bir ayrımı açıklamalarında kullanıyor olmasıdır. Daha çok Weber'in etkisi olduğu anlaşılan bu durum Johansen'in bu keskin ikiliğin tarafları arasındaki geçişliliği ve çeşitliliği gözden kaçırmaya yol açmaktadır (Bkz. Madelung, 2000, s. 107). Johansen'in muhataplarına cevap vermek için getirmiş olduğu çeşitli örnekler, Hanefi fıkhnın, nazari tutarlılığını muhafaza ederken gerçekleşen değişimlere ayak uydurma imkanına sahip olan ve sistematik bir akıl yürütmenin ürünü olduğu fikrini açık biçimde göstermektedir. Ancak bu tespitlerin, söz konusu örnekler üzerinden diğer mezhepleri de kapsayacak biçimde genelleme yapılabilecek kadar kesin olduğunu söylemek de mümkün gözükmemektedir (Bkz. Imber, 2001, ss. 122-123). Zira muhatapları Şafii ve Hanbeli mezhepleri üzerine yoğunlaşırken Johansen'in örneklerinin neredeyse tamamı Hanefi mezhebiyle sınırlı kalmaktadır. Johansen'in söz konusu görece zayıflığı diğer taraftan güçlü bir tarafına da işaret etmektedir.

Johansen'in çalışmalarını değerli kılan bir diğer husus araştırmalarının neredeyse tamamını Hanefi mezhebi üzerine yoğunlaştırmış olması ve Hanefi mezhebinin kaynaklarına olan vukufiyetidir. *Contingency in Sacred Law* eserinde bu durum somutlaşmaktadır. Kitaptaki on beş makalenin neredeyse tamamı Hanefi mezhebi, Hanefi mezhebinin hususiyetleri, gelişimi ve etkileri üzerinedir. Yalnızca son makale Hanefi mezhebi ile doğrudan ilgili olmayıp İran İslam Cumhuriyeti'ndeki hukuk ve adalet ilişkisi hakkındadır. Bu bakımdan fıkhnın mahiyeti ve fıkhn tarihi alanlarında ilk dönem oryantalistlerinden ve bilhassa Schacht çizgisinden farklılaşmaktadır. Zira Schacht ve onu takip edenlerin çoğu fıkhn tarihinde Hanefi mezhebi üzerinde yeterince durmamakta, Şafii ve Hanbeli mezheplerini anlatımlarında merkeze almaktadırlar (Johansen, 1988, s. 53; Bkz. Kızılkaya, 2012, s. 375).

Johansen'in yazılarında takip ettiği açıklayıcı ve tartışmayı seven üslubu örnek arz etmektedir. Yazılarında kendini net bir şekilde ifade eden Johansen, yer yer tekrarlar yaparak konuda kapalılık arz edecek yerleri en aza indirmeye gayret etmektedir. Bu durum, ne yazık ki makalelerin derlemesinden oluşan bu kitapta çok fazla tekrarlar karşılaşılmaya sebep olmuştur. Tekrarların sebeplerinden birisi de kitaptaki on beş makalenin neredeyse tamamının Hanefi mezhebiyle ilgili olmasıdır.

Kitaptaki makalelerin üçte ikisinin Almanca ve Fransızca olması özellikle Almanca ve Fransızca bilmeyenler için kitaba nüfuz etmeyi zorlaştırmaktadır. Schacht çizgisinin eleştirildiği konularda, çalışmalarını büyük oranda İngilizce olarak kaleme alan Hallaq gibi araştırmacılara nazaran Johansen'in daha az atıf aldığı söylenebilir.

Kitapta biçimsel birtakım eksiklikler bulunmaktadır. Bunlardan ilki kitapta bibliyografyaya yer verilmemiş olmasıdır. Çok büyük bir eksiklik olarak göze çarpan bibliyografyanın eksikliği yanında makalelerdeki dipnotların güncellenmemiş olması bir başka eksikliktir. Birbirlerine atıfta bulunan makalelerdeki atıflar, makalenin yayınlandığı günkü atıf bilgilerini ve sayfa sayılarını ihtiva etmekte olup derlemedeki güncel sayfalarla değiştirilmemiştir (Goldberg, 2000, s. 101; Hans-Georg, 1999, s. 300; Serrano, 2000, s. 533). Bir diğer problem ise transliterasyon konusundaki tutarsızlıklar ve hatalardır. Makalelerin farklı dillerde kaleme alınmış olması transliterasyon uyumsuzluğunun temel sebeplerinden birisidir (Transliterasyon hatası örnekleri için bkz. Johansen, 1999, ss. 27, 80, 87, 108 vd.; Ayrıca bkz. Brockopp, 2002, s. 108; Serrano, 2000, s. 533).

Johansen, dikkat çekici ve öğretici yazım üslubu, Hanefi mezhebinin temel kaynaklarına hakimiyeti ve incelediği konular hakkındaki kapsamlı yorumlarıyla İslam hukukuyla ilgilenenlerin bigâne kalmaması gereken

bir yazardır. Johansen'in derlemesi için kaleme aldığı giriş yazısı, yaklaşık kırk yıllık ilmi mesaisinin bir hülasasını teşkil etmekte olup fıkhın mahiyetine dair yapılan Batılı araştırmalara önemli bir katkıda bulunmuştur. Nitekim Johansen, bu konuda Batılı araştırmalara yön veren Weber ve Schacht'ın görüşlerine ciddi eleştiriler getirmiş ve yerleşmiş hükümlerin sorgulanmasına yardımcı olmuştur.

Kaynakça/References/المراجع

- Bedir, M. (2004). Oryantalizm ve İslâm Hukuku. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (4 [Oryantalist İslâm Hukukçuları Özel Sayısı]), 11-42.
- Brockopp, J. E. (2002). Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh Baber Johansen. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 57(6), 1654-1655.
- Chaumont, E. (2000). Baber Johansen, Contingency in a Sacred Law. Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh, Leiden-Boston-Köln, Brill (coll. « Studies in Islamic Law and Society », n° 7), 1999. *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, 91(94), 424-429. doi:10.4000/remmm.2755
- Gilliot, C. (2000). Contingency in a Sacred Law. Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh Baber Johansen. *Studia Islamica*, (90), 187-187. doi:10.2307/1596176
- Goldberg, J. (2000). Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh Baber Johansen. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 10(1), 99-101.
- Hacak, H. (2004). Christiaan Snouck Hurgronje ve İslam Hukuku ile İlgili Görüşleri. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (4 [Oryantalist İslâm Hukukçuları Özel Sayısı]), 45-61.
- Hans-Georg, E. (1999). Contingency in a Sacred Law: Legal and ethical norms in the Muslim fiqh. Studies in Islamic law and society; Vol. 7 Baber Johansen Ruud Peters Bernhard Weiss. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 89, 299-301.
- Imber, C. (2001). Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh Baber Johansen. *International Journal of Middle East Studies*, 33(1), 122-124.
- İnce, İ. (2004). Baber Johansen: Çalışmalarına Dair Tasvîrî Bir Sunuş. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (4 [Oryantalist İslâm Hukukçuları Özel Sayısı]), 231-265.
- Johansen, B. (1988). *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasant's Loss of Property Rights as Interpreted in The Hanafite Legal Literature of The Mamluk and Ottoman Periods* (s. 143). London: Croom Helm.
- Johansen, B. (1999). *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh*. Studies in Islamic law and society; volume 7. Leiden: E.J. Brill.

Johansen, Baber. (t.y.). *CMES, Harvard University, Baber Johansen*. 1 Mayıs 2021 tarihinde

<https://cmes.fas.harvard.edu/people/baber-johansen> adresinden erişildi.

Kızılkaya, N. (2012). Oryantalist Literatürde Ebû Hanîfe (v. 150/767) Algısı. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (19), 373-397.

Madelung, W. (2000). Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh Baber Johansen. *Islamic Law and Society*, 7(1), 104-109.

Mayer, A. E. (1991). The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods Baber Johansen. *International Journal of Middle East Studies*, 23(4), 665-668.

Nagel, T. (2001). Contingency in a Sacred Law. Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh. (Studies in Islamic Law and Society. 7) Baber Johansen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 151(2), 438-439.

Paul, J. (2006). Contingency in a Sacred law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh. *Der Islam*, 83(1), 214-215.

Serrano, D. (2000). Johansen, Baber. Contingency in Sacred Law. Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh. *Al-Qantara*, 21(2), 530.